

הרב חיים איזירר

בחינת הדרך לביאורים בפירוש רש"י על התורה על פי כת"י ודפוסים ראשונים

במהלך הדורות מלבד הביאורים שנכתבו בפירוש רש"י על ידי מפרשיו, נמצאה עוד דרך של ביאורים בפירוש רש"י ע"י שינויי נוסחאות. כבר בכתבי הראשונים מפרשי התורה נמצאו נוסחאות שונות בדברי רש"י.

במאות השנים האחרונות נכתבו ספרים שהתעסקו רבות בנושא של חילופי נוסחאות ברש"י, על פי כת"י ודפ"ר.

הראשון שבהם, ב"ספר הזכרון" לרבי אברהם באקראט הלוי מגולי ספרד. אחריו ר' יוסף מפראג (תלמיד המהר"ל מפראג והלבוש, כך לפי עדותו בהקדמת ספרו), בספרו "יוסף דעת"*. ואחרי שנים הרוו"ה² בספרו "מודע לבינה".

לפני מעל מאה שנה, הוציא לאור ר' אברהם ברלינר מהדורת פירוש רש"י על התורה³, ולעדוהו בהקדמה הוא הגיה את פירוש רש"י על פי עשרות כת"י ודפ"ר.

בדורנו הוציא לאור רח"ד שעוועל⁴ מהדורה של פירוש רש"י על התורה, המתבססת על מהדורתו של ר"א ברלינר, עם השוואה בעיקר⁵ לדפוס הראשון הידוע "רגיו די קלבריה" שנדפס בשנת רל"ה.

הרעיון לבאר את דברי רש"י על פי נוסחאות מכת"י או מדפ"ר עומד במבחן מול שתי עובדות מהותיות כנגדו.

עובדה ראשונה, מחמת ריבוי הכת"י והדפ"ר והנוסחאות שבהם, אין לנו את הכלים לבחון מה הוא הנוסח האמיתי, ואף איננו יודעים האם הנוסחאות שנתגלו

א. נדפס לראשונה בפראג בשנת השס"ח.

ב. רבי זאב וולף היידנהיים. לפנינו מהדורת שנת תרמ"ח, בפירוש על רש"י על התורה הנקרא "הבנת הנקרא".

ג. פירוש רש"י על התורה "זכור לאברהם" ברלין תרכ"ז, לאחר שנים נוספות הוא הוציא מהדורה נוספת בסגנון שונה, נזכיר להלן רק דברים מהמהדורה ראשונה.

ד. בהוצאת מוסד הרב קוק.

ה. רח"ד התייחס רק לדפ"ר זה, למרות שיש עוד דפוסים שנדפסו במקביל לדפוס זה, ובהם יש נוסחאות שונות מדפוס זה.

הם מדברי רש"י או מהוספות מעתיקים. עובדה שניה, כל גדולי מפרשי רש"י במשך הדורות מהראשונים עד האחרונים, כולל בעל ספר הזכרון, כמעט ולא הגהו הגהות בדברי רש"י על התורה, לפי נוסחאות שהיו לפנייהם.

הפירוש הנדפס בצורתו המוכרת לנו התקבל בכלל ישראל. עם פירושים עליו מהראשונים על התורה שביארו גם את דברי רש"י. וגדולי מפרשי האחרונים כגון: הרא"ם (מזרחי), המהר"ל (גור אריה), הלבוש (לבושי האורה), המשכיל לדוד, ועוד.

נביא כאן דוגמאות בודדות, בהם נראה שהנסיון לבאר בדברי רש"י על פי כת"י ודפו"ר, נדחה ע"י גדולי מפרשי רש"י ראשונים ואחרונים, על אף שידעו מקיומם.

גם נוכיח שפעמים שגו בתיקון לשון רש"י על פי כת"י ודפו"ר, אם מפני שגדולי המפרשים סירבו לתקן למרות שידעו מהנוסחה השונה. ואם מפני שדבריהם לא עומדים במבחן של כת"י ודפו"ר שיש לפנינו כיום. ונראה את הדרך שקבעו מפרשי רש"י להתייחסות לנוסחאות כת"י ודפו"ר.

פרשת וישלח

בראשית פרק ל"ב פסוקים ה-ו.

**"כֹּה אָמַר עֲבָדְךָ יַעֲקֹב עִם לִבֵּן גִּרְתִּי, "וַיְהִי לִי שׁוֹר וַחֲמוֹר"
לשון רש"י הנדפס:**

"גִּרְתִּי - לא נעשיתי שר וחשוב אלא גר, אינך כדאי לשנוא אותי על ברכות אביך שברכני (לעיל כז, כט) הוה גביר לאחיק, שהרי לא נתקיימה בי. **דבר אחר** גרתי בגימטריא תרי"ג, כלומר עם לבן הרשע גרתי ותרי"ג מצות שמרתי ולא למדתי ממעשיו הרעים: ויהי לי שור וחמור - אבא אמר לי (לעיל כז, כח) מטל השמים ומשמני הארץ, זו אינה לא מן השמים ולא מן הארץ".

בלשון רש"י יש להעיר שתי הערות. הראשונה: כל הקטע **"דבר אחר גרתי וכו'",** לכא' קוטע את המשך הדברים בו ממשיך רש"י בפסוק ו', לבאר את הפסוק לפי הדרך הראשונה, שברכות יצחק לא נתקיימו ביעקב.

הערה שנייה וחשובה יותר, **הכלי יקר** מתקשה בדברי רש"י וכותב: **"ושני פירושים אלו סותרים זה את זה,** שאם אמר לו לא נעשיתי שר אם כן בא לפניו

ו. מהסיבה הזו הורה לי מו"ר רה"י הגר"ה זקס זצ"ל, ועוד גדולי תורה, שאין לתקן ברש"י הנדפס על פי כת"י ודפו"ר.

בהכנעה, ואם אמר לו תר"ג מצוות שמרתי משמע אדרבא ששלח לו שאינו ירא ממנו". ומגיע למסקנה ששני הפירושים צריכים זה לזה ומשלימים זה את זה, (עי' בדבריו, וכן מבאר במשכיל לדוד), ומסיים את דבריו: "ואי לא מסתפינא מחברי הייתי מוחק "דבר אחר" מן פירוש רש"י כי באמת שני הפשטים צריכים זה לזה".

אף המהר"ל בגור אריה בפירוש דברי רש"י, לומד ששני הפירושים צריכים זה לזה.

ר"א ברלינר ב"זכור לאברהם", ורח"ד שעוועלי, הכניסו את כל הקטע "דבר אחר גרתי בגימטריא תר"ג, כלומר עם לבן הרשע גרתי ותרי"ג מצות שמרתי ולא למדתי ממעשיו הרעים" לתוך סוגריים כי אינו נמצא בכת"י ובדפו"ר.

כל תיבה סכריכה למד בתחילתה הטול לה ה'
בסופה: גרתי לא נעסתי סרוסוב אלא
גרתי כדי לשאף אותי על ברכות אביך סברכי
הוא גביר לאחריך לא נתקמה בי דאחך גרתי
בגמלא תר"ג כלומר עם לבן הרשע גרתי ותרי"ג
מצות שמרתי ולא למדתי ממעשיו הרעים:
ויהי לי סור וחמור אבא אחר לי מטל השמים
ומשמני הארץ זו איכה מן לא השמים ולא מן הארץ:
חור וחמור דבר אחר לאחריך המורס הרדה

נכון הדבר, שבהרבה כת"י ודפו"ר
הקטע הזה אינו ברש"י, אך
נביא כאן כדוגמא את דפוס ונציה
שנת רפ"ב (לפני כמעט 500
שנה) בו הקטע הזה כן מופיע:

לפנינו דוגמא למקום שבו לא דייקו המחברים הנ"ל, עד כדי שעשו מעשה להכניס את דברי רש"י בסוגריים, למרות שיש לו מקור בדפו"ר נוספים.

וביותר מכך תמוה הדבר, בספר "יוסף דעת" הנ"ל, שקדם להם מאות בשנים, מביא את דברי רבו המהר"ל בביאור דברי רש"י, שלדבריו משמע שאין צורך במילים "דבר אחר" ברש"י (כי הפירושים אינם שונים, אלא משלימים אחד את השני, כביאור הכלי יקר).

מקשה שם על רבו, שבכל ספרי רש"י שהיו לפניו ובכת"י ישן נמצאת הגירסא עם המילים האלו. בדבריו יש לנו כבר עדות על עוד מקורות רבים שכל הקטע מקובל לנו כדבריו של רש"י.

ז. בעמוד קי"ז בספרו רש"י פרושי התורה, ובהערה 5 שם.

ח. מאוסף רח"א רייך בספריית היברובוקס.

נְבִירֹשׁ השערה בלבד, וכדי לחזק את דברי המהר"ל והכלי יקר, שמובן מדבריהם שאין צורך במילים "דבר אחר", ובכדי לבאר מדוע דברי רש"י נקטעו עם פירוש בדרך אחרת שהערנו מקודם. אפשר, ואת הקטע הזה הוסיף רש"י בשלב יותר מאוחר ולכן הוא לא נמצא בחלק מהכת"י ודפו"ר, והמעתקים הכניסו את זה עם תוספת המילה "ד"א", כי הבינו שזה פירוש אחר, אך באמת זהו השלמה לביאורו הראשון, ולכן הוא גם קוטע את רצף הדברים בפירושון.

פרשת וארא

שמות ט' פסוק י"ד

"אֲנִי שִׁלַּח אֶת כָּל מַגְפָּתִי אֶל לְבָדְךָ"

לשון רש"י הנדפס:

"את כל מגפתי - למדנו מכאן שמכת בכורות שקולה כנגד כל המכות".

על דברי רש"י מקשה הרא"ם:

לא ידעתי מאן דכר שמיה של מכת בכורות כאן, ולמה לא יתפרש "את כל מגפותי" בעד הברד עצמו שכתוב בו. אבל אמרו משום **רבינו תם** מאורליינ"ץ, **שהגירסא היא מכת בַּפְּוֹרוֹת** בפתח הבי"ת ובשורק הוי"ו, והיא מכת הברד, ונקראת כך על שם שלא היתה המכה הזאת רק בדברים האביבים, כדכתיב: "והפשטה והשעורה נוכתה כי השעורה אביב... והחטה והכוסמת לא נוכו כי אפילות הנה" (פסוקים לא - לב). **החזקוני** במקום כותב: "את כל מגפתי- **פירש"י** למדנו מכאן שמכת בכורות שקולה וכו', הם צמחי האדמה והאילנות שמהרו לבכר והכם הברד". **החזקוני** מפרש

ברש"י שהכוונה **"בַּפְּוֹרוֹת"**, כהסבר שהביא **הרא"ם מרבינו תם** מאורליינ"ש.

בפירושי הראשונים^א כאן ישנו נידון נרחב בהעמדת הגירסא הנכונה ברש"י.

בפירוש הרא"ש כותב גירסא נוספת: **"פירש"י** למדנו מכאן שמכת בצורת שקולה כנגד כל המכות. ויש פירושם שכתוב בהם **מכת בכורות** ודוחקים עצמם בקריאת התיבה **לקרות בכורות לשון ביכורים** ובחנם דחקו כי כך הלשון **בצורת**. אי נמי יש לישב **מכת בכורות ממש**..."

ט. ידוע שרש"י הכניס תיקונים בפירושו על התורה. ושמעתי מהגר"ד שמידל שליט"א, הידוע גם במומחיותו לכת"י, שפעמים כשרש"י הוסיף ביאור בשלב מאוחר יותר, הוא עשה זאת גם אם זה שינה וקטע את רצף הדברים.

י. בהוצאת רח"ד שעוועל מצויין שבכת"י החזקוני מנוקד בַּפְּוֹרוֹת.

יא. פירושי ראשונים אלו נדפסו במהלך הדורות, ומיוחדים להם ולבעלי התוספות.

בפירוש הריב"א כותב והוא כנראה המקור של הרא"ם: "פי' רש"י למדנו שמכת בכורות שקולה כנגד כל המכות עכ"ל, גרסי' בכורות בשור"ק בוא"ו והיא מכת ברד ונקרית כן לפי שלא היתה מכה אלא בדבר האביב כמו שנא' והפשתה והשעורה נכתה כי השעורה אביב...כך פי' ר"ת מאוריי".

ר' חיים פלטיאל כותב: "פרש"י זה מכת בכורות ששקולה כנגד כל המכות. וקשה שהרי הוא מדבר ממכת ברד, על כן יש שמגיהין זה מכת בכירות, פי' פירות שבהן שהיו בכירות והתבואה שביכרה [הכל לקה בברד] ושנת בצורת היה קשה מכל...ויש מגיהים זו מכת בצורת שהיא מכת הברד שעל ידה באה בצורת והיא היתה מיד, מיהו י"ל דאין למחוק שר"ל בכורות לשון ביכור כדכתיב כי השעורה אביב. ונ"ל דוודאי רש"י ר"ל מכת בכורות ממש...

בהדר זקנים כתוב: "פ"ה זה מכת בכורות. והעולם מגיהים מכת בצורת וסבורין שרצה רש"י לומר מכת בכורות. כמו כל בכור. ואומרים מה ענין הריגת בכורים לענין הברד שנפל על התבואות. ואינו אלא לשון בכורים כלומר לא נפל הברד כי אם על הבכורות.

לפנינו דוגמא של הגירסאות כפי שהם בכת"י ודפו"ר:

כת"י וינה"ב: "בכורות" כת"י ויימרי: "בצורת" דפוס זמורה": "בצורת"

האלישיך והמהר"ל בגור אריה, מביאים את הגירסא שהכוונה ברש"י "בכורות" ובכל זאת לא מקבלים את הגירסא הזו, של שינוי הניקוד. ומקיימים באריכות את דברי רש"י כפשוטם על מכת בכורות. וראה בראשונים הנ"ל, שגם כתבו דרך ליישב את הגירסא שהכוונה למכת בכורות ממש.

הרו"ה, מביא עוד גירסא מספר "פענח רזא" המובאת לפנינו כאן (ממהדורה"י שנדפסה בשנת שס"ז), בו הוא מעיד בשם מהר"ר אברהם שראה בפירוש

יב. מאוסף הנ"ל.

יג. מאוסף הנ"ל.

יד. מאוסף הנ"ל.

רש"י כתב ידו שכתב: ויהי ערב עונש ראתי לך דעה גדולה ממנה יותר מה שאין שייך קן צדד : את כל מצותי פירש למדנו מכאן שמכת צדודות שקולה וכו' אמר מהר"ר אברהם פראה בפירושו דש"י בכתב ידו שכתב מכת מיתת הבכורות ולא כפי מהר"ר משה ש"נה לפרש ענין כיבוד דמו בכיר ולקיש (עין נגור אריה) ז' חזקת דהיינו

ב"זכור לאברהם", מביא גירסא מספר אמרי נועם המובאת לפנינו (ממהדורת שנת

שכ"ו"ז). שם כתוב: "מר' אברהם שמעתי שראה בפירוש שרש"י ז"ל בעצמו כתב "מכאן שמכת בצורת שקולה".

נמצא שיש לפנינו מחלוקת בגירסאות שונות, ועדויות סותרות על הכתוב בכתבי היד של רש"י. האם "בכורות", או "בצורת", או "בפירות", או "מכת מיתת הבכורות".

מה שניתן ללמוד מהמחלוקת הגדולה כאן בנוסח מילה אחת ברש"י, שהמפרשים כולם ראשונים ואחרונים, העמידו את גירסתם וביארוה למרות הקושי שיש בה, ולא מיהרו לקבל כל גירסא אחרת המובנת יותר, אם לא הייתה מקובלת להם בוודאות גמורה.

פרשת תרומה

שמות פרק כ"ה פסוק כ"ב

"וְנוֹעַדְתִּי לָךְ שָׁם וְדִבַּרְתִּי אִתְּךָ מֵעַל הַכַּפֹּרֶת מִבֵּין שְׁנֵי הַכְּרֻבִּים אֲשֶׁר עַל אֲרוֹן הָעֵדֻת אֵת כָּל אֲשֶׁר אֶצְוֶה אוֹתְךָ אֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל"

לשון רש"י הנדפס:

ואת כל אשר אצוה אותך אל בני ישראל - הרי וי"ו זו יתירה וטפלה, וכמוהו הרבה במקרא, וכה תפתר ואת אשר אדבר עמך שם, את כל אשר אצוה אותך אל בני ישראל הוא:

טו. מאוסף הנ"ל.

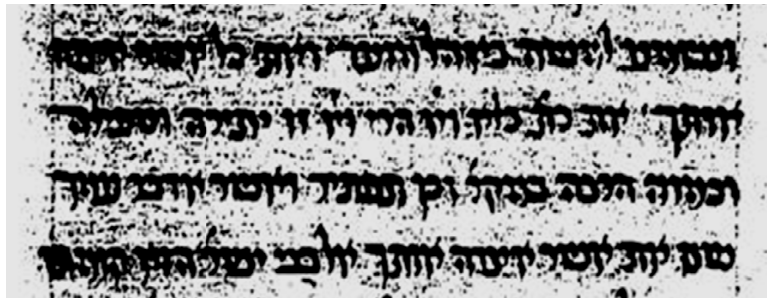
טז. מאוסף הנ"ל.

כותב הרא"ם על רש"י:

"ואת כל אשר אצוה אותך וי"ו זו יתרה היא. חפשתי בכמה ספרי תורה ולא מצאתי זה".

הרא"ם מבין ברש"י, שבספר תורה שהיה לפניו כתוב את המילה "את" עם האות וי"ו "ואת". אות שאינה לפנינו בספרי התורה, ולכן מבאר רש"י את משמעותה. הערה זו מעיר גם במנחת שי" ובעוד ספרים.

ישנה גירסא הפוכה ברש"י המובאת כאן מכת"י ויימר": "ואת כל וכו' את כת' בלא וי"ו הרי וי"ו זו יתירה" וההמשך כלפנינו בנדפס.

לגירסא זו, אין צורך לומר שבספר התורה של רש"י הייתה אות וי"ו, שאנו לא יודעים עליה כיום. כי זה בדיוק ההדגשה של רש"י לומר שאין כאן וי"ו יתירה במילה "את".

גירסא זו הייתה ידועה גם לנצי"ב, ובספרו "העמק דבר" (מובא כאן העתקה של דבריו). הוא מתייחס ג"כ לקושי בדברי רש"י. ומביא בסוגריים שידוע שנמצא כת"י פרש"י בגירסא להיפך מלפנינו, אך לא מתייחס לזה מעבר לכך, וממשיך לבאר את רש"י לפי שתי הגירסאות.

כגד ראשי המסגרת: לבתים לבדים. אותן פנעו יסו נחם להנחם נחם לבתים: לבתים. לעד
העמק דבר
מלומם הוא יוחר מעלם ובאמת הים הקול יואל מבין
שני הכרובים אבל לא שמו אלף שיהי יואל מעל
הכרובים ככלל והבין שהוא מבין שני הכרובים:
את כל אשר אצוה וגו' - לפינו כתיב את. ולפני
רש"י וראש"ט הים כתוב בס"מ ואת (וידוע שנמצא
כת"י פרש"י להיפך) - ועיקר דברים אלו נראין
מיותר - וכן להוסיף ליום דבר - ולפי הטעם את קאי
חדא הלכות המקובלות מהקב"ה. שיהי מה ששעלם
משם בעמלו ובסיעתא דשמיא. וכן בס' כאן ודכתי
אחר וגו' את כל אשר אצוה וגו' אפילו סיעתא דשמיא
מה ששעלם בפלפול וס' מלוחו מקום לכון לאמת
של תורה. ולפי הטעם ואת הוא דבר בס"ט ומחפרש
כמו בס' דברים י"ח ו"ח ודבר אליהם את כל אשר
אצוה. והיינו דכחות לשעם. וכן כאן הוסיף הקב"ה

גירסא דומה לגירסת כת"י ויימר המובאת בהעמק דבר, מביא הרוו"ה מכת"י אחרים, וכן ב"זכור לאברהם" מביא גירסא זו.

רח"ד שעוועל בספרו^י מכניס את כל הקטע בסוגריים. וכותב כי בד"ר אינו. ומציע את גירסת דפו"ר רג'יו די קלבריה המובאת לפנינו^י, בה הנוסח: "את כל אשר אצוה אותך אל בני ישראל- אל כתוב בלא וי'".

וזהו כל אשר יצוה אותך אל בני ישראל- אל כתוב בלא וי' : וזהו כל אשר יצוה אותך אל בני ישראל- אל כתוב בלא וי' : וזהו כל אשר יצוה אותך אל בני ישראל- אל כתוב בלא וי' :

לגירסא זו, גם כן אין שינוי בין ספרי התורה המוכרים לנו, למה שהיה לפני רש"י, כי בשניהם אין אות וי' במילה "אל".

יש לתמוה על רח"ד, מדוע הכניס את כל הקטע בסוגריים הרי הוא מופיע כלשונו בכת"י ובדפו"ר אחרים, ונביא כאן שתי דוגמאות:

וזהו כל אשר יצוה אותך אל בני ישראל- אל כתוב בלא וי' : וזהו כל אשר יצוה אותך אל בני ישראל- אל כתוב בלא וי' : וזהו כל אשר יצוה אותך אל בני ישראל- אל כתוב בלא וי' :

וזהו כל אשר יצוה אותך אל בני ישראל- אל כתוב בלא וי' : וזהו כל אשר יצוה אותך אל בני ישראל- אל כתוב בלא וי' : וזהו כל אשר יצוה אותך אל בני ישראל- אל כתוב בלא וי' :

כת"י וינה"כ כנוסח הנדפס. דפוס ונציה רפ"כ כנוסח הנדפס.

ראינו גם את הגירסא השניה מכת"י ויימר ומעוד מקורות שהבאנו לעיל, לפיה רש"י מבאר את המלה "את" שהיא בלא וי'. וגם ראינו שהרוו"ה מביא גירסא כזו. ולא כגירסת דפוס רג'יו די קלבריה שבו דברי רש"י נסובים על המילה "אל".

אם כך יש לנו עדויות רבות על הנוסח הנדפס, או הדומה לו [בהפכו] שהביאור על המלה "את", ולא על המלה "אל" כפי הגירסא שמציע רח"ד שעוועל.

יש כאן מקום להביא גירסא נוספת, המסייעת לגירסא שהכונה ברש"י שהכתוב בלא וי'. ולא כגירסת הנדפס שמשמע ממנה שלפני רש"י היה באיזו מילה אות וי' יתירה.

בדפוס ואדי אלחגארה (אלקבץ, שנת רל"ו^י) המובא לפנינו כתוב: "אשר אצוה אתך- כתוב בלא ואו" וכן יש בכת"י באוצר החכמה^י.

יח. מאוסף הנ"ל.

יט. שם עמ' ער"ב הערה 35.

כ. כאמור לעיל הוא מתייחס רק לדפו"ר של רג'יו די קלבריה ולא לאחרים.

כא. מאוסף הנ"ל.

כב. מאוסף הנ"ל.

כג. שם.

אשר חצוה אהרן סענב בלא וואו קומ סיח לכהר חילכות סמס הסלח ווס

אי אפשר לדעת לאיזו מילה הכוונה שכתובה בלא "ואו", אך זה מחזק את הגירסאות, שלא היה לפני רש"י אות בספר התורה שאנו לא יודעים עליה.

פרשת קדושים

ויקרא פרק כ' פסוק ג'

"למען טמא את מקדשי ויחלל את שם קדשי"

לשון רש"י הנדפס:

"למען טמא את מקדשי - את כנסת ישראל, שהיא מקודשת לי, כלשון (ויקרא כא כג) ולא יחלל את מקדשי".

בבתי ויימר הנ"ל ועוד, ובהרבה דפו"ר (רומא, ארמיני, ונציה, ועוד) לשון רש"י כלפנינו. ונביא כדוגמא את דפוס רומא¹:

בצבור שאין כל הצבור נכונין כי מורעו נתן / מורע / אין / אא
ורע כשר ורע פסול מנין תל בתתו מורעו למולך למען טמא את
מקדשי את כנסת ישראל שהיא מקודשת לי מלשון ולא יחלל את
מקדשי ואם העלם יעלימו אם העלימו ברבר אחר סוף שיעלימו

את הקטע הזה מביא הרמב"ן כאן בשם רש"י ומבארה, וכותב: למען טמא את מקדשי - לשון רש"י, את כנסת ישראל שהיא מקודשת לי.

מענה גירסא זו בדברי רש"י ודאית. ותמוה מאוד שרח"ד שעוועליז הכניס את כל הקטע בסוגריים מאחר שבדפוס רג'יו די קלבריה אינו.

הבאנו כאן, שבדפוס רומא ובעוד מקורות הקטע נמצא ברש"י, ובפרט שזו גירסת הרמב"ן ברש"י, וממילא אין להרהר אחריה.

כד. שם, שנה בלבד לאחר הדפסת דפוס רג'יו.

כה. תחת הכותר פירוש רש"י על התורה מכתב יד, (עמ' 100).

כו. מאוסף הנ"ל, שנת הדפסה בין השנים ר"ל ר"מ, מקביל לשנת הוצאת דפוס רג'יו די קלבריה.

פרשת ראה

דברים פרק ט"ז פסוק ג'

"את הנכרי תגוש ואשר יחיה לך את אחיך תשמט ידך"

לשון רש"י בחלק מהנדפס:

"את הנכרי תגוש - זו מצות עשה"

קטע זו נמצא בהרבה דפו"ר, (בחלקו עם שינויים ותוספות בהמשך הדברים).

גם הרמב"ן מביא קטע זה ברש"י: "את הנכרי תגוש - זו מצות עשה, לשון רש"י מספרי", וממשיך הרמב"ן לבאר את דבריו של רש"י.

מעניין מאוד שבהרבה חומשים עם פירוש רש"י, גם אלו שהודפסו בחמישים שנה האחרונות אין את הקטע הזה ברש"י, או שהוא בתוך סוגריים. לפיכך העתקה מחומש "העמק דבר" בו נמצא הקטע כולו בסוגריים, עם הערה "עי' רמב"ן ע"פ זה".

העמק דבר

בשנים האחרונות ממש, ברוב החומשים הנדפסים, שוב הוחזר קטע זה לפירוש רש"י, וכך לכאורה צריך להיות, כי כאמור זוהי גירסת הרמב"ן ברש"י, וגם נמצאת בהרבה דפו"ר.

כו. בספרו שם עמ' שע"ז הערה 116.

כח. הוצאת ועד הישיבות- אל המקורות.